

(Ірландія), Г. Городецького (Ізраїль) тощо. На жаль, зворотного зв'язку, тобто повноцінного наукового обміну, не вийшло. Вітчизняні історики рідко запрошувалися до виступів у виданнях колег із зарубіжної української діаспори. Можливо, це і стало причиною того, що багатообіцяюча ініціатива “Українського історичного журналу” не дістала розвитку.

Оглядаючи сорокарічний шлях “УІЖ”, бачимо, що перманентна криза, спричинена сталінізмом, завела науку, і не тільки історичну, у глухий кут. Зі смертю диктатора Сталіна вперше сталася розрядка у суспільстві. Те, що у його часи вважалося неможливим, могло стати реальністю в умовах післясталінської “відлиги”. З'явився шанс і для істориків України.

Поява “Українського історичного журналу” стала у повному розумінні слова “дарунком долі” українській історичній науці. А особливість цього дарунку полягала в тому, що “УІЖ” був єдиним республіканським історичним журналом в Радянському Союзі. Цей факт говорить багато про що: когорта істориків України була настільки кваліфікованою, дієздатною, навіть впливовою, що ніхто не міг цього зігнувати. Українські професіонали-історики мали усі підстави претендувати на особливе становище в загальнорадянській історичній науці. І як тільки у ході десталінізації захиталася система регламентацій та заборон з боку тоталітарного режиму, це визнання відбулося у вигляді створення українського періодичного наукового видання з історичної науки.

В умовах незалежної Української держави “Український історичний журнал” відразу ж став невіддільним від процесів оновлення історичної вітчизняної науки. Саме цими турботами насичене і сьогодні, і завтрашній день редколегії та колективу редакції. Про це свідчить хоч би поява нових рубрик — “Україна і слов'янський світ”, “З історії української революції” та ін. Заплановано публікацію ґрунтовних розробок до 80-річчя української революції (1997—2000 рр.), 350-річчя Визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.), 55-річчя форсування Дніпра і визволення Києва, 55-річчя повного вигнання фашистів з української землі тощо.

Як на першому етапі свого існування — наприкінці 50-х — на початку 60-х років, — так і нині, в 90-ті роки, “Український історичний журнал” виконує роль несучої конструкції, значною мірою дороговказу у складних, суперечливих процесах формування нової української вітчизняної історіографії.

900-річчя Любецького з'їзду князів

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Давньоруська державність: до і після Любеча

Під 1097 р. “Повість временних літ” лаконічно повідомляє: “Придоша Святополк (Ізяславич. — М. К.) и Володимир(Всеволодич Мономах. — М. К.), и Давыд Святославичъ, и брат его Олег, и сняшася Любячи на устроенье мира”¹. Так розпочався Любецький з'їзд князів, який більшість істориків вважає етапним у процесі розвитку давньоруської державності.

Учасники з'їзду бідкалися з приводу того, що половці завдяки міжкнязівським чварам безкарно грабують Руську землю, й постановили:

“Ноне отселе имемся в едином сердце”. Далі було прийнято ще одне, особливо важливе з огляду на подальший перебіг політичного життя Давньоруської держави рішення: “Кождо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславлю, Володимер Всеволожю, Давыд и Олег, и Ярослав Святославлю; а им же (далі названим. — М. К.) раздаял Всеволод (Ярославич. — М. К.) города: Давыду (Ігоревичу. — М. К.) Володимер (Волинський. — М. К.), Ростиславичема — Перемышль Володареви, Теревовль Василкови”².

У науковій літературі по-різному оцінювалися наслідки князівського зібрання в Любечі. Серед численних висловлювань наведу лише дві протилежні за змістом думки, що належать відомим знавцям проблеми. М. С. Грушевський, відзначивши велике й принципове значення запровадження в міжкнязівські відносини засад отчинності, разом з тим скептично заявив: “Це був фінал концентраційної політики в її теорії, удар традиціям збирання земель, виявленим по смерті Ярослава”³. Навпроти, Б. Д. Греков позитивно оцінив результати Любечького з’їзду: “На цьому з’їзді вже абсолютно чітко була констатована наявність нового політичного ладу (принцип отчинності в заміщенні столів. — М. К.)... З’їзд визнав цей факт основою подальших міжкнязівських відносин”⁴.

Як не дивно, ніхто з тих істориків, хто наголошував на новаторстві рішень Любечького з’їзду і важливості їх впливу на державне життя Русі, ніби й не помітив, що вони так і не були втілені повною мірою в життя, а одразу були підірвані міжусобною війною, розв’язаною Давидом Ігоревичем при сприянні одного з двох головних гарантів тих рішень — київського князя Святополка. Давид схопив й осліпив Василька Ростиславича, щоб загарбати його Теревовльське князівство. І все ж таки постанови Любечького з’їзду відіграли чималу роль у суспільно-політичному житті Давньоруської держави. Насамперед вони продовжили життя тій формі правління країною, що була започаткована ще в середині XI ст., — співправління старших членів дому Ярославичів. Щоб проаналізувати розвиток давньоруської державності напередодні й після зібрання князів у Любечі, доведеться повернутися на кілька десятиліть назад.

Здавна у вітчизняній історіографії утвердилася слушна думка, за якою після смерті Ярослава Володимировича Мудрого (1054 р.) на Русі встановилася колективна форма правління: тріумвірат трьох його старших синів. Та історики не приділили належної уваги тій зовні мало примітній обставині, що й після припинення діяльності тріумвірату (1073 р.) наступні київські князі виявляють схильність до співправління з іншими членами родини Ярославичів. Тим часом, на мою думку, аж до смерті Святополка Изяславича (1113 р.) державою майже безперервно керували князі-співправителі.

Заповіт Ярослава Мудрого, його знаменитий “ряд”, вписаний до літопису під 1054 р., був предметом досліджень безлічі вчених. Не заглиблюючись у нетрі історіографії, відзначу, що завдяки величезному науковому авторитетові О. Є. Преснякова вона зобов’язана поширеній і в наші дні думці, що “ряд” був спробою зберегти державу в родовому володінні Ярославичів заради миру й єдності в боротьбі з ворогами. Вчений гадав, що Ярослав подібним чином прагнув лише узгодити сімейний поділ земель з потребами держави. Він вважав, що заповіт Ярослава не встановлював ні порядку престолонаслідування на Русі, ні порядку старійшинства поміж його синами⁵. Тотожні ідеї не так давно висловив О. В. Назаренко, не приділивши при цьому належної уваги міркуванням з цього приводу свого попередника⁶. Зауважу, що аналогічну думку відстоював у передвоєнні роки С. В. Юшков⁷.

На початку 90-х років О. П. Толочко продовжив цю лінію скептичного ставлення до суспільно-правового значення й сенсу запові-

ту Ярослава 1054 р., відзначивши, що “ні в порядок наслідування князівських володінь, ні в наслідування київського старійшинства, ні у форму держави (тут і далі підкреслено мною. — М.К.) він не вніс практично нових елементів”. Історик висловив думку, що відбиті в “ряді” Ярослава юридичні норми “правомірно поширювати й на попередні князювання (Святослава і Володимира. — М.К.), що не залишили після себе подібних документів”⁸.

Але навряд чи заповіт Ярослава й відбиті в ньому стосунки в родині Рюриковичів можна інтерпретувати виключно як вияви родового, дофеодального права. Схиляюся до погляду Л. В. Черепніна, котрий вважав “ряд” воістину новаторським для свого часу актом. “Ряд” Ярослава, — писав він, — визначає форму державного устрою, за якого верховна влада належить групі князів-родичів, зв’язаних поміж собою васально-ієрархічними стосунками”. Отже, фундаментом союзу між князями повинні були правити відносини сюзеренітету-васалітету, а “старший син Ярослава, якому він заповів київський стіл”, мав стати для своїх братів “старішим” “не лише по рахунку споріднення, а й по місцю, що посідав на сходах феодальної ієрархії”⁹.

Можна погодитися з висловленою Черепніним думкою, що “ряд” Ярослава визначав відносини між його синами на засадах сюзеренітету-васалітету, і продовжити її припущенням, що саме із заповіту старого київського князя ці засади ввійшли до теорії й практики міжкнязівських стосунків. У всякому разі джерела більш раннього часу не дають підстав вважати, що система сюзеренітету-васалітету діяла на Русі до Ярослава, чи в роки його князювання. Це не виключає можливості окремих проявів таких відносин у доярославові часи. Хотілося б підтримати сміливу думку В. Й. Ключевського: саме “ряд” 1054 р. поклав початок системі “лествичного восходження”, тобто успадкування князівських столів по горизонталі, від старшого брата до молодшого, наступного за часом народження¹⁰. Ця система родового старійшинства діяла на Русі, хай і з численними відступами від неї, принаймні до середини XIII ст. Хоча її строго дотримувалися хіба що в одній Чернігово-Сіверській землі.

У тому, що Ярославів “ряд” передбачав успадкування його синами київського стола за системою родового старійшинства, переконає свідчення літопису про останні роки життя Всеволода Ярославича. На нього свого часу звернув увагу В. Й. Ключевський. За словами Всеволода, напередодні кончини Ярослав покликав його і мовив: “Аще ти подасть Бог прияти власть стола моего по братьи своей, с правдою, а не с насильемъ, то егда Бог отведеть тя от житья сего, да ляжешь, иде как аз лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братьи твоее”¹¹.

Звернемося тепер до тексту заповіту Ярослава, вписаного до “Повісті временних літ” під 1054 р. Літописець у найзагальніших рисах передав ту його частину, в якій ідеться про розподіл земель між синами князя: старший Ізяслав одержав Київ, наступний за часом народження Святослав— Чернігів, третій серед них Всеволод— Переяслав, четвертий Ігор— Володимир-Волинський, п’ятий Вячеслав— Смоленськ¹².

Пізніші літописні ізводи (Новгородський перший, Тверський, Літопис Авраамки та ін.) конкретизують цю скупку картини, повідомляючи про те, які саме північно-східні та північно-західні землі дісталися за “рядом” трьом старшим Ярославичам. Але вони не вносять нічого нового до основної формули заповіту: “Се же поручаю в собе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев; сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будетъ в мене место”¹³. Ярослав заборонив синам зазіхати на землі один одного і доручив Ізяславу піклуватися про молодших братів.

Напевне, недосить чітка формула “се же поручаю в собе место...” (замість конкретної: Ізяслав стане після мене київським князем) і надто

загальний заклик слухатись Ізяслава так само, як слухалися його, Ярослав, сприймалися не однозначно представниками правлячої еліти — як передання головного престолу держави старшому в роді Ізяславу *. Важко сумніватися в тому, що і Святослав із Всеволодом зовсім не вважали, що Ізяслав зможе замінити їм батька як верховний сюзерен, що випливало з “ряду” 1054 р.

Судячи з відносно докладно відбитої в літописі біографії Ізяслава та його посмертного панегирика з яскравою характеристикою цього князя, він не мав державних здібностей, якими в достатку володіли його батько і дід, був узагалі м'якою й недалекою людиною (“прост муж умом”¹⁴, — сказано в панегирику). Мабуть, у нього не вистачило сил, характеру і політичної рішучості, щоб відстояти одноосібність свого правління на Русі, й тому він погодився на спільне з двома молодшими братами керівництво державою. Так виник тріумвірат Ярославичів.

Майже двадцять років тріумвіри правили на Русі. Ось одна з описаних у літописі сумісних дій старших Ярославичів: “Заратися Всеслав, сын Брячиславль, Полочъске, и зая Новъгород. Ярославичи же триє (тріумвірат! — М.К.), — Изяслав, Святослав, Всеволод, — совокупише вои, идоша на Всеслава”¹⁵. Двох молодших братів тріумвіри усунули від керівництва країною. В джерелах Ігор та Вячеслав виступають у пасивних ролях. До того ж вони скоро померли: Вячеслав — 1057 р., а Ігор — 1060 р. Їхні землі старші брати забрали собі, нічого не залишивши їхнім синам. Це заклало зерна великих усобиць у державі, що проросли значно пізніше, в кінці 70-х років.

Кожний з тріумвірів—Ярославичів думав насамперед про розширення власних володінь, мало турбуючись про загальнодержавні інтереси. Це послаблювало єдність країни і вело до незгод між ними самими. Через це зовні ніби цілісна в 1054—1073 рр. держава Ярославичів була в дійсності недосить об'єднаною і централізованою. Досить було сильного зовнішнього поштовху для того, щоб держава захиталась, а тріумвірату було завдано непоправного удару. Таким поштовхом стала навала половецької орди на Переяславську землю 1068 р. і поразка тріумвірів у битві з нею на р. Альті. Становище погіршили повстання в Києві, що сталося відразу по поверненні Ярославичів з поля битви, втеча Ізяслава до Польщі, повернення його з польським військом через півроку й жорстоке придушення його сином повстання¹⁶.

Тріумвірат дав глибоку і непоправну тріщину. 1072 р. його члени зробили останню спробу якось домовитися, зібравшись на з'їзд у Вишгороді з нагоди перенесення мощів Бориса і Гліба до нової церкви: “Совокупишася Ярославичи: Изяслав, Святослав, Всеволод... И отпешве литургию, обещаша братья на скупъ (всі разом. — М. К.), кождо з бояры своими, с любовью великою”¹⁷. Та часи братньої любові чи хоча б згоди між тріумвірами, назавжди відійшли у минуле. Суперечності між ними набрали необоротного характеру.

На початку наступного, 1073 р., Святослав, за словами літописця, підбурив Всеволода виступити проти старшого брата. Книжник твердить, що саме “Святослав же бе начало выгнанию братню (Ізяслава. — М.К.), желая больше власти”¹⁸. У березні 1073 р. він вокняжився в Києві, зосередивши у своїх руках значну більшість земель держави: Київську, Чернігівську, Муромську, Новгородську і Псковську, а також Тмутарокань і Поволжя. За масштабами володінь, матеріальними ресурсами і військовим потенціалом він рішуче переважав Всеволода і верховодив у новоствореному дуумвіраті, що виник, швидше за все, *de facto*, ніж шляхом укладення відповідної угоди між братами.

Джерела, насамперед “Повість временних літ”, скупо висвітлюють коротке (тривало менше чотирьох років) перебування Святослава на київському столі. З читання літопису створюється враження, що він прагнув усунути Всеволода від керівництва країною. Але, певно, через

загрозу повернення до Києва законного сюзерена — Ізяслава, котрий блукав тоді Західною Європою, він так і не наважився розпочати війну проти молодшого брата¹⁹.

Після смерті Святослава у грудні 1076 р. у Києві вокняжився було Всеволод. Але влітку 1077 р. він добровільно поступився головним руським столом на користь Ізяслава, який повернувся з еміграції, а сам задовольнився Черніговом. Почалося коротке, що тривало менше трьох місяців, співправління на Русі Ізяслава та Всеволода.

Про те, що Ізяслав вважав брата своїм співправителем на Русі, котрий має рівну з ним частку у батьківській спадщині, свідчать, як мені здається, його слова, мовлені Всеволоду тоді, коли того вигнали з Чернігова князі-ізгої Олег Святославич і Борис Вячеславич: “Аще будет нам причастье (володіння. — М.К.) в Русскей земли, то обама; аще лишена буде, то оба. Аз сложю главу свою за тя”²⁰. Сумні передчуття не обманули Ізяслава. У кровопролитній битві на Нежатиній Ниві 3 жовтня 1078 р. між дуумвірами та ізгоями загинули Ізяслав і Борис. Олег із залишками дружини ледве втік до Тмуторокані, а в Києві вокняжився Всеволод Ярославич²¹.

Історики не раз відзначали, що відновлення єдиновладної монархії Всеволодом мало обмежений характер²². Він зовсім не був сильним самодержцем, якому, безумовно, підкорялися б інші руські князі. Напевне, непослідовність київського володаря у стосунках з іншими, насамперед з бунтівними ізгоями Олегом, Давидом і Ярославом Святославичами та Рюриком, Володарем і Васильком Ростиславичами була спричинена багато в чому юридичною нечіткістю заповіту Ярослава щодо заміщення князівських столів — старий князь закріпив володіння за п'ятьма своїми синами, а от про внуків ніби забув. Тому, мабуть, Всеволоду було важко визначати черговість і правомірність посідання тих чи інших престолів онуками Ярослава, найактивнішими серед яких були саме безземельні або малоземельні ізгої.

Та як би воно там не було, на кінець 80-х років XI ст. Всеволод значною мірою задовольнив і замирив князів-ізгоїв та інших членів дому Ярославичів. Мені здається, що він зміг добитися цього лише завдяки своєму синові Володимирі, з яким із самого початку свого князювання в Києві утворив сімейний дуумвірат. Часи князювання Всеволода на Русі (1078—1093 рр.), на мій погляд, були часами співправління в державі його із сином Володимиром.

У літописі немає прямих свідчень на користь існування цього дуумвірату. Тому доведеться звернутися до непрямих. “Повість временних літ” неодноразово згадує про те, що Володимир постійно діяв від імені київського князя, виконуючи, по суті, його обов'язки й функції. 1080 р. “заратишася торци переяславьстии на Русь; Всеволод же посла на ня сына своего Володимера”. Через чотири роки по тому князі-ізгої Ростиславичі вигнали було з Володимира-Волинського Ярополка Ізяславича. “И посла Всеволод Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери”. А коли наступного, 1085 р., незадоволений київським князем Ярополк зібрався у похід проти нього, “Всеволод посла противу ему сына своего Володимера”²³. Але ж у всіх подібних випадках звичайно сам київський князь ходив у походи проти своїх васалів, змшав їх із столів і садовив на столи.

Посаджений 1078 р. батьком у Чернігові, Володимир Мономах постійно бував у Києві. У написаному на схилі років “Повчанні” він згадував: “А и-Щернигова до Кыева нестишьды (близько ста разів. — М.К.) ездил ко отцю...”²⁴. Важко пояснити ці постійні й часті приїзди Володимира до Києва інакше, ніж необхідністю спільно вирішувати із Всеволодом державні справи. У ролі одного із співправителів держави Мономах особливо виразно виступає в літописній статті 1086 р.: “Приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимиром, и иде Володимер вспять

Чернигову”²⁵. Характерно, що Всеволод у цьому записі навіть не згадується.

Таким чином, існують вагомі підстави твердити, що в часи київсько-го князювання Всеволода Ярославича Руссю правив дуумвірат, який складався з нього самого та його сина Володимира.

13 квітня 1093 р. у Києві помер Всеволод. Володимир Мономах, котрий, за моїм переконанням, тоді строго дотримувався порядку заміщення князівських престолів за принципом родового старійшинства, добровільно поступився Києвом найстарішому серед Ярославичів— Святополку Ізяславичу, а сам залишився у Чернігові. Наступного року йому довелося віддати Чернігів братові у перших Олегові Святославичу (на який той мав переважні права як син старшого брата Всеволода — Святослава) й перебратися до батьківського Переяслава²⁶.

Мало не з перших днів свого київського князювання Святополк почав виявляти прагнення залучити Мономаха до керівництва державою. Після першої ж невдачі у битві з половцями “Святополк же ... посла к Володимеру, да бы помогл ему”²⁷. Володимир Всеволодич, тоді ще чернігівський князь, охоче пристав на пропозицію київського князя, ще й залучив до співправління молодшого брата Ростислава, котрий сидів у Переяславі. На мій погляд, Мономах вирішив відновити давню тріумвіратну форму керівництва державою. Однак невдовзі по тому Ростислав, втікаючи після нещасливої битви з половцями, втопився у р. Стугні²⁸.

Невдача з організацією тріумвірату не збентежила Мономаха. Ймовірно, 1094 р., після того, коли Олег Святославич прийшов з Тмуторокані з половецькою ордою, відняв Чернігів у Володимира, а кочовики з його благословіння сплюндрували Чернігово-Сіверщину, Святополк Ізяславич і Володимир Всеволодич уклали угоду про спільне правління на Русі²⁹.

У створенні нового дуумвірату, здається, певну роль відіграла і традиція: адже сумісні форми правління Руссю на той час налічували якраз півстоліття. У тогочасному суспільстві ще добре пам’ятали про родинний дуумвірат Всеволод Ярославич—Володимир Мономах, за порядкування якого в державі панував відносний спокій, а половецькі хани не наважувалися нападати на Русь.

Головне ж, і Святополк, і Володимир мали бути кривно зацікавлені в об’єднанні власних сил та залученні до боротьби з кочовиками військових загонів інших руських князів. Для цього необхідно було припинити усобиці в країні та консолідувати її. Отже, могутнім чинником скріплення дуумвірату була постійна і страшна половецька загроза. Протягом 1103—1111 рр. Святополк з Володимиром організували й очолили кілька успішних походів південноруських князів до Половецького степу, внаслідок чого кочовики були розгромлені й відкинуті від південних рубежів Руської землі³⁰.

Іншим стимулятором і скріплюючою силою дуумвірату була необхідність тримати в послуку непокірних Святославичів, зокрема, Олега. Приятель і спільник половецьких ханів, якому належить сумний пріоритет залучення кочовиків до міжкнязівської боротьби на Русі, цей старший син Святослава Ярославича всіяко ухилявся від участі в походах південноруських князів проти кочовиків, аж поки Святополк і Мономах не примусили його з’явитися на Любецький з’їзд князів, на якому (або трохи раніше) його позбавили Чернігова і дали якісь скромніші володіння в Чернігово-Сіверській землі — Новгород-Сіверський і, здається, Курськ. І хоча після Любеча Святославичі почали ходити в загальноруські походи в степ і перестали розпалювати усобиці, дуумвіри, мабуть, пильним оком продовжували наглядати за ними.

Все це зміщило дуумвірат Святополк—Володимир і дозволило йому подолати політичні бурі й особисті незгоди навіть у перебігу успішної боротьби з половцями 1103—1111 рр.

Мономах, котрий зіграв у ній першу скрипку, зажив величезного авторитету в усіх верствах суспільства і високо піднісся в народній уяві над Святополком, жодного разу не поставив під сумнів його старійшинство, — хоча київський князь не раз давав йому і привід, і підставу для цього.

Варто підкреслити ту обставину, що дуумвірат Святополк—Мономах серйозно відрізнявся від подібної форми правління на Русі в XII ст., в часи удільної роздробленості, коли співправителями бували голови двох найсильніших і найчисленніших князівських кланів, що змагалися за загальноруську владу. Найтиповіший приклад: дуумвірат глави Ольговичів, великого князя київського Святослава Всеволодича й старшого Ростиславича Рюрика, князя південної Руської землі в 1181—1194 рр. Цей та інші дуумвірати другої половини XII ст. створювалися не заради централізації держави (хоча в ідеалі дехто із співправителів міг добиватися цього), а в інтересах власних кланів. Політична стабілізація в країні досягалася завдяки хиткій рівновазі сил. Навколо таких дуумвірів скупчувалися інші клани й окремі князі, і політичне життя держави минало в співробітництві та суперництві між двома гілками Ярославичів. Дуумвірати часів роздробленості були суто прагматичними об'єднаннями.

Дуумвірат же Святополк Ізяславич — Володимир Всеволодич мав інші корені й інші цілі. Він ґрунтувався на засадах родового старійшинства й мав на меті об'єднання сил держави перед лицем князівських усобиць і половецької небезпеки. Навіть громадянській війні на Русі 1097 р. виявилось не під силу зруйнувати його. На той час дуумвірат встиг утвердитись та продемонструвати суспільству свою силу й корисність. Далася взнаки і консолідуюча роль з'їзду в Любечі, хоча його рішення і не були повною мірою введені до практики міжкнязівських відносин.

Завершуючи розгляд давньоруської державності часів від смерті Ярослава Мудрого до вокняжіння в Києві його онука Володимира Мономаха, наголошу на тому, що визначальною рисою верховної влади на Русі було постійне співправління старших членів родини Ярославичів. Воно здійснювалось у формі тріумвіратів і дуумвіратів й загалом сприяло стабілізації політичного життя, припиненню усобиць, отже, централізації країни й зміцненню самої державності. Співправління послаблювали і тиск з боку половецьких ханів.

Навіть перший тріумвірат Ярославичів при всьому егоїзмові його учасників, неузгодженості в багатьох питаннях дій його членів певною мірою служив вищенаведеним завданням. Що ж стосується часів Всеволода й Святополка, то можна з упевненістю визнати дуумвіратну форму правління державою такою, що найбільше відповідала умовам часу. Зокрема, дуумвірат Святополк—Мономах приніс значне усталення політичного і соціального буття країни, надовго покінчив з половецькими вторгненнями і підготував ґрунт для більшої централізації держави, а тим самим — для відновлення одноосібної монархії Володимиром Всеволодичем.

Сумісні способи правління визначали головним чином політичну форму державності. Та поряд з необхідністю об'єднати країну для припинення князівських “катор” (чвар) і протистояння половецькій загрозі існували й об'єктивні соціально-економічні причини, що схилили київських князів до співправління з іншими князями. Господарський і суспільний розвиток Русі, поширення феодального способу виробництва та феодальних відносин у суспільстві, зростання міст викликали до життя нову політичну й економічну силу — великих землевласників-бояр, схильних із самого початку до сепаратизму, бо вони ставили інтереси власної землі вище загальнодержавних. Боярський сепаратизм не

міг не впливати на місцевих князів. Ось чому вже перед трьома старшими синами Ярослава, а далі і його онуками, постала проблема приборкання князів, які сиділи в різних землях Давньоруської держави. Нарешті, на початок XII ст. централізаторські тенденції верховної влади перемогли, і в Києві одноосібно вокняжився Володимир Мономах. Але та перемога виявилася в історичній перспективі не остаточною.

Коли по смерті Святополка Ізяславича (16 квітня 1113 р.) київським князем став Володимир Всеволодич, він одразу перестав дбати про дотримання порядку родового старійшинства при заміщенні київського та інших столів. Не думав він і про організацію спільних форм правління, дуумвіратів чи тріумвіратів із Святославичами³¹. Адже Мономах прагнув до відновлення одноосібної монархії й не бажав поділяти владу з ким би там не було.

На те, що Володимир не збирався більше дотримуватися правил “лествичного восхождення”, вказує вже запис літопису про його вокняжіння в Києві: “Седе на столе отца своего и дед своих” — у цих словах виразно проступає інший принцип престолонаслідування: отчинний. Порівняймо розповіді “Повісті временних літ” про посідання київського стола його батьком (“Всеволод же седе Кыеве на столе отца своего и брата своего”) або братом у перших Святополком (“седе на столе отца своего и стрья (дядька по батькові. — М.К.) своего”)³², з яких видно, що обидва вони успадковували Київ на засадах родового старійшинства.

Джерела не залишають сумнівів у тому, що Володимир Всеволодич правив у Києві як нічим і ніким не обмежуваний самодержець. Щоправда, саме це слово в літописах з’являється пізніше, в кінці XII — на початку XIII ст. — пригадаймо знаменитий початок Галицько-Волинського літопису: “Начало княжения великого князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли...”³³. А далі в цьому ж джерелі вміщено посмертний панегірик Романові Мстиславичу, в якому його знову названо “самодержцем” і сказано, що він наслідував свого великого предка (“ревноваше бо деду своему Мономаху...”³⁴), котрий, як виходить з контексту, був теж самодержцем, — можливо, й першим! — в уяві того галицького книжника.

Відаючи належне зусиллям і здобуткам Володимира Всеволодича щодо відновлення одноосібної монархії на Русі, багато хто з істориків вважав, ніби його влада в державі була все ж таки меншою, ніж у його діда Ярослава і прадіда Володимира. “Немає підстав говорити й про таку залежність Святославичів від Мономаха, яка створювалась для молодших князів правобережного Дніпров’я, — писав авторитетний знавець проблеми. — У фразеології київського літопису Святославичі завжди виділені, поставлені поряд із Володимиром”³⁵. Дійсно, так само, як за київського князювання Святополка Ізяславича, літописці виділяють Святославичів серед інших князів, — але ж це відповідало їхньому становищу володарів величезної та багатой Чернігово-Сіверської землі. Проте у “Повісті временних літ” та її продовженні після 1110 р. — Київському літописі — немає навіть натяків на політичну чи суспільну рівність Святославичів щодо київського князя, якого літописці високо підносять над усіма іншими руськими князями.

Джерела свідчать, що Володимир Всеволодич був таким же всевладним правителем Давньоруської держави, як його дід і прадід. Всупереч поширеній в історіографії думці, начебто він дотримувався принципу отчинності стосовно підвладних йому князів і не зрушував їх з насиджених місць, Мономах насправді рішуче переміщував їх з одного стола на інший, відбирав і отчини. Так, він самовладно забрав 1117 р. у Ярослава Святополчича м. Володимир-Волинський, отчинне володіння старшої гілки Ярославичів-Ізяславичів, і посадив там свого сина Романа.

І Ярославу, котрий був старшим у своєму поколінні Ярославових правників, “покорившюся и вдаривше челом перед строем (дяльком. — М.К.) своим Володимиром; и наказав его Володимер о всем, веля ему к собе приходити: “Когда ты позову!”³⁶ То була сувора формула беззастережної вимоги покірності від молодшого князя київському сюзеренові, закріплення відносин сюзеренітету-васалітету між ними.

Під тим же 1117 р. “Повість” безсторонньо відзначила: “Приведе Володимер Мьстислава из Новагорода (Великого. — М.К.), и дасть ему отець Бельгород, а Новеороде седе Мьстиславичь, сын его (Всеволод. — М.К.), внук Володимеров”³⁷. Старіючий Мономах наблизив до Києва свого старшого сина, щоб той встиг посісти головний руський престол у випадку раптової смерті батька.

Після 1117 р. Мстислав починає допомагати Володимирові в загальноруських справах. У 1123 р. невгамовний Ярослав Святополчич, який ще 1118 р. утік до Угорщини, вирішив з угорською і польською допомогою повернути собі батьківський Володимир. Він запросив до участі в поході галицьких Ростиславичів — Володаря і Василька, теж, певно, невдоволених самодержавною політикою Мономаха. Величезне союзне військо зненацька облягло м. Володимир, де княжив син київського володаря Андрій, а “Володимеру не поспевшю ис Києва с Мьстиславом сыном своим”³⁸. У цьому контексті Мстислава поставлено наче нарівні з батьком. Але не варто робити з цього поспішного і невірного висновку, що 1117 р. чи дещо пізніше було створено новий родинний дуумвірат.

Коли Мстислав опинився у Білгороді, то Володимир просто зробив його своєю правою рукою і багато в чому покладався на немолодого вже, досвідченого у державних і воєнних справах сина. Не будемо забувати, що Мономах наближався до свого 70-річчя — віку на той час дуже поважного, і йому важко було встигати всюди.

Роки князювання в Києві Володимира Всеволодича та його сина Мстислава, прозваних Великим (1113—1132), були останніми часами існування одноосібної форми керівництва державою на Русі. Можна погодитися з таким зауваженням М. С. Грушевського: “Семилітнє правління Мстислава становить вповні продовження батьківського”³⁹. Він упевнено посів “отца место”, самовладно правив державою і розпоряджався всіма іншими князями Ярославового дому. Керуючись державотворчими принципами свого батька, Мстислав ревно дбав про дальшу централізацію країни, примушував своїх братів та інших князів ходити в походи проти половців, а в неслухняних відбирав міста і землі — навіть виганяв їх з Руської землі, а то й засилав в ув’язнення до Візантії⁴⁰.

На Русі завжди найвищою доброчесністю князя вважався захист рідної землі від половецьких ханів. Мстислав гідно продовжив започатковану його батьком стратегічну лінію широкого наступу силами всіх князів Південної Русі на Половецький степ. У київського літописця були всі підстави пишатися своїм князем: “Се бо Мьстислав Великий, наследил отца своего пот Володимера Мономаха Великаго. Володимер сам собою постоя на Дону и много пота утер за землю Русскую, а Мьстислав мужи своя посла, загна половци за Дон и за Волгу, за Яик, и тако избави Бог Рускую землю от поганых”⁴¹.

І при всьому тому з літопису створюється враження, що єдиновладдя Мстислава трималося в основному на вдосконаленому його батьком державному механізмові й апараті, на покірних Мономахові князях і відданих йому дружинниках. Сам Мстислав у розвиткові та зміцненні державної структури Русі відіграв порівняно скромну роль. Бо інакше важко буде пояснити, чому це невдовзі по його смерті й вокняжінні в

Києві його молодшого брата Ярополка в державі спалахують усобиці. Починається тривала і кривава боротьба за київський престол як між головними князівськими кланами Мономашичів і Святославичів, так і всередині цих кланів. Давньоруська держава з 40-х років XII ст. стрімко занурюється у вир удільної або феодальної роздробленості.

¹ Повесть временных лет. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 170.

² Там же. — С. 170—171.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.2. XI—XIII вік. Львів, 1905. — С. 90

⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М. 1953. — С. 500.

⁵ Пресняков А. Е. Княжеское право в Древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 25—34.

⁶ Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X—XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. — М., 1986. — С. 154.

⁷ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 230.

⁸ Голочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 33.

⁹ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII вв. // Исторические записки. — М., 1972. — Т. 89. — С. 360.

¹⁰ Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. — М., 1987. — Т. 1. — С. 183—184.

¹¹ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 142.

¹² Там же. — С. 108.

¹³ Там же.

* Разом з тим немає впевненості в тому, що "ряд" Ярослава було вписано до літопису повністю і в не зміненому вигляді. Можливо, що з представленого в ньому тексту випало (чи було змінено) більш конкретне формулювання, яке визначало статус київського стола по смерті Ярослава.

¹⁴ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 134.

¹⁵ Там же. — С. 111—112.

¹⁶ Там же. — С. 112—116.

¹⁷ Там же. — С. 121.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 62.

²⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 132—133.

²¹ Там же. — С. 133—135.

²² Див., напр.: Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 44.

²³ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 135.

²⁴ Там же. — С. 162.

²⁵ Там же. — С. 136.

²⁶ Там же. — С. 143, 148.

²⁷ Там же. — С. 143.

²⁸ Там же. — С. 144.

²⁹ Більш докладно історія цього дуумвірату розглянута мною в недавній статті: Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (від усобиць до стабілізації) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С.22—25.

³⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 183—192.

³¹ Котляр М. Ф. Назв. праця. — С. 25—26.

³² Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 135, 143, 197.

³³ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 479.

³⁴ Там же. — С. 480.

³⁵ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 67.

³⁶ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 202.

³⁷ Там же. — С. 201—202.

³⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 206.

³⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 121.

⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 218.

⁴¹ Там же. — С. 217—218.

* * *